

SZEMLE

Lucie Storchová, *Bohemian School Humanism and its Editorial Practices (ca. 1550–1610)*, Turnhout, Brepols, 2014 (Europa Humanistica, 16. Bohemia and Moravia, II). 369 p.

Ha nem arra koncentrálunk, hogy ki mindenki van ellenünk, hanem következetesen és tartalommal teli módon mutatjuk meg, hogy kik vagyunk – következetesen abból kiindulva, hogy kik voltunk –, akkor vélhetően kevesebben idegenkednek majd tőlünk, még akkor is, ha éppen kevésbé érdeklődnek, hogy mi a mondandónk. A közép-európaisághoz alapvetően tartozik hozzá a svejki nevetés. (Ahogy persze már Tolsztoj is ábrázolta ezt – kár lenne 21. századi hatalmi érdekekből elfeledni.) Talán ezt a hagyományt kulturális génjeikben hordozva tudnak a cseh és morva humanizmus kutatói olyan hatékonyak lenni, hogy csak abban a nemzetközi vállalkozásban, amelybe tizenöt évvel a magyarok után kapcsolódtak be, mára négy kötettel büszkélkedhetnek (a magyar három kötettel szemben). Lehet, hogy az ő nemzeti kormányuk felelősségteljesebb a nemzeti hagyományok tartalmas ápolásában, mint a mi nemzeti kormányunk? Ne maradjon megnevezés nélkül az említett, Strochová művén kívül három kötet:

Kamil Boldan, Bořek Neškudla, Petr Voit, *The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547*, Turnhout, Brepols, 2014 (Europa Humanistica, 12. Bohemia and Moravia, I.). 489 p.

Marta Vaculínová, Lucie Storchová, Marcela Slavíková, Bořek Neškudla, Ondřej Podavka, Magda Králová, *Bohemian Editors and Translators at the Turn of the 16th Century*, Turnhout, Brepols, 2021 (Europa Humanistica, 22. Bohemia and Moravia, III.). 489 p.

Robert Dittman, Jiří Just, *Biblical Humanism in Bohemia and Moravia in the 16th Century*, Turnhout, Brepols, 2016 (Europa Humanistica, 18. Répertoires et inventaires, I.). 329 p.

De térjünk rá Storchovának a cseh és morva iskolai humanizmusról írott művére.

Egy filológiai alapmű sok szempontból lehet fontos. Kezdjük a legkevésbé fontos szemponttal, a politikaival. Ugyanis – tetszik, nem tetszik – munkánk bármilyen felbukkanásának bármilyen részlete egyben politikai kérdés is. Az Európai Unió mostani politikai vezetői által sem tagadott, sőt – bizonyos tekintetben álságosan, farizeus módon – hangoztatott „európai érték”-ek közé sorolt, egyébként ténylegesen valódi érték Európa kulturális sokféleségének a megőrzése. Hogyan őrizzük meg, ha nem akarjuk, vagy nem tudjuk megismerni? Úgy, ha nem azokat kérdezzük az egyes kulturális jelenségekről, azok összefüggéseiről, akik ténylegesen azokat ismerik? – ennyit a politikai aspektusról. Történelmünkben nem csupán a 20. század az ismeretlen időszak, sohasem folyt szabad, nyílt, érdemi párbeszéd kora újkori történelmünk, napjaink életét meghatározó kérdéseiről sem. Olyan párbeszéd különösen nem, amikor a közép-európai népek értelmiségije egymással, vagy közösen nyugati kollégáikkal folytattak volna.

Sokkal fontosabbak azonban a filológiai, az irodalomtörténeti, illetve a historiográfiai szempontok. Hosszan követhetnénk a nemzetközi komparatiztika paradigmaváltásainak történetét az első összehasonlító irodalomtudományi lapoktól – a Meltz Hugó által Kolozsvárt 1877-ben indított (11 nyelvet célzó) *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapoktól*, illetve az 1887-től ezt követő marburgi Max Koch szerkesztette *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*től, – a 2004-ben indult *Comparative Critical Studies*ig. Minden ilyen törekvésnek és vállalkozásnak az alapja ugyanakkor az aprólékos filológiai munka, annak az anyagnak a megteremtése, amely valódi összehasonlításra alkalmas. Nem a pozitivista kutatási korszak életre keltése szükséges, hanem az internet nyújtotta kutatási lehetőségek kihasználása mentén a tematikus anyaggyűjtés, a 19. században elképzelhetetlen teljességre törekvés egy-egy szűkebb kutatási területen. Emellett nagyon fontos a többnyelvűség fenntartása, hiszen a nyelvi globalizmus – az angol esetében nyelvi imperializmus – rombolja a kulturális sokféleség megőrzésének alapjait.

Amikor Jean-François Maillard, a párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Section Humanisme vezetője az 1990-es évek elején elindította az Europa Humanistica-programot, nem gondolhatta, hogy három évtized alatt mennyit változnak a kutatás technikai feltételei. Az általa elindított könyvsorozat, amelynek darabjait a Brepols kiadó adja ki, ha nem is nagy dinamizmussal, de azóta is megjelenik. Sajnos az időközben tervezett, a szövegek és kommentárok európai szintű adatbázisa nem nyert támogatást. Talán egyszer. Addig is fontos, hogy az egyes kutatócsoportok eredményei tematikus kötetekben mutassák meg egy-egy kulturális csoport humanizmusának eredményeit, egységes szempontok szerint, vagyis – egy hosszabb kutatási periódus végén – összehasonlíthatóan.

Mire alkalmas elsődlegesen ez a kutatás, így Lucie Storchová könyve is? Az európai szellemi áramlatok mozgásának történetét mutatja be. Azt a folyamatot, hogy hogyan jutottak el az egyes szellemi áramlatok szövegei egy-egy történelmi régióba, egyes társadalmi rétegekhez, egyes vallási vagy éppen szakmai csoporthoz. A program – Europa Humanistica – célja minden olyan személy (humanista) számbavétele, aki 1600 előtt született és 1500 előtt keletkezett szöveg továbbhagyományozásában ('transmissio') részt vett. Lefordította, sajtó alá rendezte, tartalmilag hű kivonatokban közölte, kommentálta. A program során kiadásra kerülnek az egyes szövegkiadások 'paratextus'-ai, jegyzetekkel, vagyis megjelenik a könyv kiadástörténete, a kiadás és a kiadó patrónusai, szakmai kapcsolatai. A humanisták rövid életrajzából megismerhetjük teljes munkásságukat, részletezve a szövegek 'transmissió'-jában betöltött szerepüket, és az utóbbi tevékenységre vonatkozó teljes, kritikai szakirodalmi bibliográfiát. A 'paratextus'-ok kiadásánál a szövegek világnyelvű (francia, német, angol) összefoglalóját is közlik a szerzők, Lucie Storchová esetében ez a nyelv az angol.

Az Europa Humanistica-program egyik fő jellegzetessége még, hogy az előzőekben jelzett alapvető szabályoktól kulturális közösségenként el lehet térni az adott nép művelődéstörténeti korszakhatárainak megfelelően. A Cseh és a Morva Királyság esetében a fehérhegyi csata (1620) például fontosabb korszakhatár művelődéstörténeti értelemben is, minthogy az egységesség kedvéért ragaszkodnánk az 1600-as „kerek” évszámhoz.

A közép-európai humanizmus egyik jellegzetessége, hogy az iskolai humanizmus jelenti a filológiai tevékenység jelentős részét. Más okai vannak ennek a Lengyel vagy a Magyar Királyság esetében, mint ahogy a cseh és morva példa is más okokat mutat. A helyi felsőoktatási intézmények hiánya vagy kis száma – így a 'peregrinatio academica' jelentőségének megnövekedése – például a filológiai munka sokféleségét, többféle iskolához tartozást eredményezett, emellett kevés az igazán európai szintű szövegfilológiai csúcsteljesítmény. A krakkói és prágai egyetemek alapvetően nagyobb esélyt adtak a cseh és a lengyel értelmiségieknek, mint a külföldi egyetemek a magyarországiaknak (és nem csupán a hazai iskoláztatás anyagi könnyebbségére gondolok). Fontos elhatározás volt tehát, hogy a cseh és a morva humanizmus esetében ezt a jelenséget – az iskolai humanizmust – külön kötet mutassa be. Önmagában ennek a tematikus egységnek a kialakítása és bemutatása is kiemelhető erénye Lucie Storchová munkájának.

Storchová könyvének már a szerkezete is nagy tudású, a forrásanyag ismeretén túl az európai humanizmus alapvető irodalmát is jól ismerő szerzőt sejtet. Az összeurópai perspektívát a területi jelleggel kapcsolatosan pontos megállapításokkal szűkíti közép-európaira, majd kiemelve a legfőbb jellegzetességet és hatásokat tud ráterni a prágai Károly Egyetem jelentette szervező erőre, és ennek részletesebb bemutatására. Azt hiszem, egy cseh historiográfiai hagyományban felnőtt szakembernél természetes, ha nem beszél részletesen arról, hogy a Cseh Királyság mennyit profitált abból, hogy a császári udvarnak is helyet adó főváros valóban nemzetközi központ volt. Kívülről és a fehérhegyi csata (és következményei) keserősége nélkül szemlélve azonban ez szembetűnő. A Spanyol Királyságtól az Orosz Császárságig, vagy akár a perzsa sah udvaráig mindenféle értelmiségi megfordult itt, az európaiak sokszor éveket időztek Prágában. A városnak ennek megfelelő kulturális infrastruktúrája is kialakulhatott, Storchová témájával kapcsolatosan csak a nyomdászaton emelem ki ezek közül. E nélkül a lehetőség nélkül Storchová története sem ilyen eredményességről számolhatna be. (Napjainkig is tanulság – akár a politikusok is tanulhatnak belőle: nem mindegy ki ül a nyakunkba; Közép-Európában a mi nyakunkban a 16. századtól mindig ült valaki, és ez nem is fog már változni.) De ne legyünk igazságtalanok, hiszen nem kérhetjük számon egy tematikus kötet előszavától, amit egyébként megtalálunk az ugyancsak Lucie Storchová szerkesztette kötet – *Companion to Central and Eastern European Humanism, vol. 2.: The Czech Lands*, De Gruyter, 2020 – három előszavában (Petr Voit, Lucie Storchová, Jan Matura, Marta Vaculínová).

Egy kérdés azonban feltehető a szerzőnek az előbbiekkal kapcsolatosan. Storchová kiváló eruditiót mutatva írta meg, miként alakult ki a filippista oktatási koncepció recepciója alapján egy új aranykora a latin nyelvű irodalomnak. Ennek a latin nyelvű humanizmusnak immanens törvényszerűségeire rámutató elméleti irodalomnak (Paul Oskar Kristeller, Wilhelm Kühlmann, Françoise Wacquet, Eckhard Kessler stb.) tanulságait ismerve fejti ki véleményét a cseh, szűkebben a prágai jelenségekről. A kérdés azonban az, hogy ez a jelenség akkor is így lenne bemutatható, ha Prága nem éppen birodalmi főváros? Az immanens törvényszerűségek kialakították volna ezeket a jelenségeket akkor is, ha a város értelmiségi környezete más, vagy alapvetően szegényebb? Számomra az egész történet történelmi, társadalomtörténeti háttére hiányosan látszik – lehet, hogy ezt egyébként illene tudnom, de félek, hogy egy nem cseh vagy morva olvasónak még annyira sem ismert, mint nekem.

A kérdés nem egyszerűen elméleti, és nem is egyszerűen az elméleti magasságokból a földre rántása egy olyan művelődéstörténeti jelenségnek, amelynek akkori résztvevői is többféle indítással érkeztek a történetbe. Értelmiségi karrier építésének a reményével, anyagi haszonszerzés okán (például egy nyomdász, egy kiadó), és természetesen olyan megfontolással is, hogy valóra váltsák Philipp Melanchthon ideáit a görög és latin klasszikusok kapcsán. Akár odáig elmenően – és Storchová ezt a perspektívát is kiválóan érzékeli és mutatja be –, hogy a filippista képzési ideál és szöveg tanulás alapján erkölcsi, és végső soron hitbéli tökéletességig jussanak el, akár tettekbe is válva ezt a hitet.

Komoly tanulsága Storchová könyvének, hogy a prágai gyakorlatban nem kötődik szorosan egymáshoz a filippista és a sturmi hagyomány. Johann Sturm ugyan gyakran fordul elő, de – ahogy a szerző fogalmaz – „diverged from the mainstream in the Bohemian environment and approached the imperial standard”. Ioannes Cocinus kiadói tevékenysége kapcsán mondja ezt, de a kötetben többször leszögezi, a fő trend a Melanchthon értelmezte ciceronianizmus és emellett („in part”) a sturmi. Magam kíváncsi lennék arra, hogy a leuveni humanista kör hatása kimutatható-e a prágai értelmiségi körökön. Az ottani retorika és dialektika tanítása az ún. „pauperes” hallgatói csoportoknak kidolgozott módszertanát követte, nem kevésbé alapozva például az iskolai színjátás szövegeire. Storchová munkájában nem találkozunk sem Adrianus Barlandus, vagy a nála egy generációval fiatalabb Hadrianus Junius nevével, ahogy ez utóbbival kortárs szerzőkkel, akik a drámák és a humanista moralitás-irodalomban nagyot alkottak (Johannes Murmellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius stb.), de még Petrus Nanniuséval sem. Ezek a kérdések a véleményem bevezetésében említett komparatív szempontból érdekesek. Hogy csak egyetlen példával érzékeltessem a problémát,

a Magyar Királyságban, az ország nyugati, törököktől el nem foglalt szélén, Németújváron a 16. század második felében egy magas színvonalú protestáns iskola működött. Vezető (és egyáltalán ismert) tanárai Wittenbergben jártak egyetemre, Melanchthon tanítványaitól tanultak. Minden, Storchová témájával kapcsolatos wittenbergi kiadvány ma is megvan Németújváron (Güssing). A strassburgi *Academia Sturmiana* tankönyvei kevéssé, csak esetlegesen. Megvannak viszont az említett leuveni módszer alapkönyvei is, bizonyítva – legalábbis szerintem –, hogy az ottani iskolába kevéssé felkészült, előzetes ismertekkel bíró hallgatók iratkoztak be, „pauperes”, nem értelmiségi családokból. Más tanítási módszertant követelt a jelenlétük, a cél azonban azonos, Sturm jelmondatát idézve: „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum”. Megjegyzem, hogy a németújvári (falusi) protestáns iskola fénykorában – a fennmaradt iskolai könyvek tanulsága szerint – Homérosz-fordítással is foglalkoztak, görögből latinra való fordítással. Ebben például ugyancsak filippista hatást is láthatunk.

Az a tény, hogy a leuveni módszer fel sem bukkan abban a forrásanyagban, amelyet Storchová elénk tárt, ismét csak arra utal – pontosabban ez egy valódi kérdés –: a Birodalom központjában másfajta-e (magasabb szintű?) a humanizmus gyakorlata, mint a periférián. Magam ebben a véleményben – igazából kérdésfeltevésben – csak azt a gondolatmenetet folytatom, amelyet Storchová a „Central European Humanists as a Discursive Community” alfejezetben kezdett el. Szerinte – magam is helyesnek látom – létezik a kontraszt az itáliai és a közép-európai humanizmus közt, és ez jól mutatkozik az iskolai humanizmus jellegzetességeiben. Storchová ebben a kérdésben Ann Moss tételére támaszkodik – bár a forrásokból is ezt láthatja –, miszerint „Transalpine humanism is generally distinguished by the assimilation of the humanist language model into scholastic logic and Christian moral philosophy”.

A kérdések sorát lehet persze folytatni, ha arra gondolunk, hány cseh tanítványa volt az *Academia Sturmiana*ának (HRUDÝ, František, *Étudiants tschèques aus écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle*, Documents, préparés pour l'édition par Libuse Urbánková-Hrubá, préface par Bedřich Šindelář, Brno, Universita J. E. Purkyně, 1970). Az 'eloquentia', a 'moralitas', és a 'pietas litterata', a humanista gyakorlatban való összekapcsolása mellett a strassburgi műhely komoly történetfilozófiai hangsúlyt is adott a tanulmányokban. (Nem kevéssé Wittenbergben is – ezt Storchová is mindig megemlíti Melanchthon oktatási programja kapcsán.) Melchior Junius neve viszont nem fordul elő a szövegekben és az interpretációban sem. Vélhetően ebben a kérdésben is igaz az – és ezt újra idézem –, hogy „diverged from the mainstream in the Bohemian environment and approached the imperial standard”. Kivételként itt is – nem biztosan – Ioannes Cocinus említendő, aki jogi stúdiumaival kapcsolatosan az erősen történetfilozófiai jogfelfogást megtestesítő Jean Bodinről írt 1581-ben. Vajon csak az iskolai humanizmus szövegeiből hiányzik a Junius-recepció, vagy általában a cseh történeti gondolkozásból is?

Annál is inkább érdekes a kérdés, ha látjuk, Petrus Codicillus Szophoklész-fordításának ajánlásában kifejezetten azt mondja, hogy a tragédia olvasásával az emberek (a társadalom) a társadalmi és a politikai rend és a természeti jog összetartozását láthatják, tanulhatják meg. Nem köti össze a Biblia olvasásának fontosságával – mint Melanchthon Szophoklész-szemináriumán: „Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum” –, de figyelemreméltó, hogy kimondottan is gyakorlati célt ad filológiai munkájának. Melchior Junius ezt Melanchthonnál közvetlenebbül teszi (nyilván nem Codicillustól várható Junius gondolatainak befogadása, de hogy Junius a későbbiekben, a 16–17. század fordulóján is ennyire 'echo' nélkül marad, valamilyen magyarázatra szorul).

Lucie Storchová kötetének számos tanulsága mellett fontos mondanója az is, hogy az olvasás-és befogadástörténet (recepció) módszertanában fontos figyelni a 16. század olvasási, de főleg szövegkompozíciós gyakorlatára. „Attention was often focused on selected passages determined by the school curriculum, for example”. Ezt elméleti munkákból is tudhatjuk (Anthony Grafton, Mary Thomas Crane stb.), de a szövegeket egy korpuszban is szemlélni tudva a tanulság nyilvánvalóbb. Az

egyek iskolai szövegkiadások tartalmát és ajánlóleveleit egyszerre látva azt is érzékelhetjük, hogy a korabeli szerzők idézeteinek azonosításában sem árt az óvatosság. Egy idézet forrása sokszor nem az ókori mű korabeli legjobb – ma azt mondanánk – kritikai kiadása, hanem bizony többször valamely iskolai 'editio'; ha éppen nem egy 'florilegium', vagy másfajta szöveggyűjtemény.

Egy magyar szakembernek furcsa azt olvasni, hogy a Prágai Egyetem mellett művelt nyomdászati, kiadói tevékenység „non elite” or indeed „middle-of-the-road” jelleggel bírt – mit mondjunk a debreceni, a kolozsvári, vagy sárospataki iskolai kiadásokról? –, de valóban, ha a bazeli, velencei, heidelbergi, párizsi, vagy éppen antwerpeni nagy szövegkiadó vállalkozásokkal vetjük össze, akkor külön kell jellemezni ezeket (és nem a kritikai kiadásokkal hasonlítva). Storchová könyvéből az is világos, hogy azok a humanisták, akik Prágában iskolai kiadásokat hoztak létre, többször részt vettek az innen nézve „elit” európai szövegfilológiai munkákban is, jelentek meg műveik már tanulmányaik alatt is az európai egyetemi központokban. Olvasva azonban életrajzaikat, nem tudok nem gondolni arra, hogy azok a magyar királyságbeli és erdélyi hallgatók, akikkel ők közösen hallgatták a wittenbergi tanárok előadásait, hazajöve – mert csaknem mindenki hazajött – milyen környezetben dolgozhattak tovább. Beythe Imre – az említett németújvári iskola rektora – Homérosz-fordításának esélye sem volt a megjelenésre, még iskolai kiadás formájában sem. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy az Europa Humanistica vállalkozás a Magyar Királyság és Erdély humanistái (Humanistes du Bassin des Carpatés) alsorozatában nem lenne kialakítható egy hasonló tematikus kötet.

Azt hiszem, hogy a közép-európai humanizmus kutatás új generációjának fontos dolga a nemzetközi vállalkozásokban (*Europa Humanistica, Companion to Central and Eastern European Humanism*) való részvétel mellett a komparatív vizsgálatok kiterjesztése. Ehhez persze meg kell ismerni egymás irodalmát. Nem szabad pusztán a nyugat-európai irodalmi gyakorlat alapján kialakított elméleteket követni a vizsgálatokban (azokat ismerni kell), hiszen – ahogy ezt Lucie Storchová mostani munkája is igazolja – számos olyan pont van történelmünkben, amelyet érteni kell helyi nézőpontból, majd magyarázni közös közép-európai, és ezek után közös európai módszerekkel.

MONOK ISTVÁN

Bányai Réka, *A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei*, Közreműködtek Gordán Edina, Muckenhaupt Erzsébet, Sebestyén-Spielmann Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2022 (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken, 14). 924 p.

A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei című sorozat újabb, immár 14. kötete hagyta el a nyomdát 2022 szeptemberében.

Az erdélyi ferences könyvanyag vizsgálata és feldolgozása meglehetősen eredményeket tudhat maga mögött: a csíksomlyói ferences rendház könyvtára két fontos állományrészének leírását Muckenhaupt Erzsébet közölte (MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Bp., Kolozsvár, Balassi, Polis, 1999; Uő, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009), 2002-ben a dévai (SZABÓ Henriette, *A dévai ferences rendház 1850 előtti könyvei*, Bp., OSZK, Osiris, 2022), 2009-ben a dési rendház (GORDÁN Edina, *A Dési Ferences Rendház Könyvtárának régi állománya*, Bp., MTA KIK, 2019) régi könyveinek katalógusa látott napvilágot.

Ezúttal Bányai Réka rendezte sajtó alá két, egykori székelyföldi ferences rendház – a mikházi, illetve a gyergyószárhegyi – régi könyveinek propriumadatait. Előljáróban el kell mondanunk, hogy ma egyik gyűjteményt sem őrzik eredeti helyén. Mindkét könyvtár szétszóródása már a második világháború viszontagságos napjaiban elkezdődött (az értékesebb darabokat a biztonságosabbnak

gondolt ferences kolostorokba szállították), a szerzetesrendek 1951-es feloszlata után pedig könyveiket a világi közigazgatás szerinti tartományi központba, Marosvásárhelyre szállították.

A szerző marosvásárhelyi római katolikus családban született, felmenői között örmény katolikusok is vannak, így gyermekora óta életközösségben van a város katolikus múltjával. Tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának magyar–néprajz szakán végezte, eközben könyvtárosi képesítést is szerzett. 1997-től a Maros Megyei Könyvtár munkatársa, 2000-től az előbbi intézmény alegységéként működő Teleki Téka munkaközösségének tagja. A Teleki Téka gyűjteményének ismerője, értője, gyarapítója, a munkaközösség szíve-lelke, az erdélyi könyvtáros-társadalom elismert tagja. Publikációi többségében a rábízott gyűjtemény értékeit dolgozza fel a szakma és a szélesebb közönség számára.

A mikházi ferences rendház egykori könyvtára ma a Teleki–Bolyai Könyvtár nagyságrendileg negyedik állományrésze, éppen ezért korábban jóval kevesebb figyelem irányult rá a szakma részéről. A szerző korábban is több tanulmányban foglalkozott az állomány egyes darabjaival. A most megjelent katalógus majd évtizednyi kutatás méltó lezárásának tekinthető. A mikházi állomány katalógusa mellé – mintegy ráadásaként – bekerült a gyergyószárhegyi ferences rendház bibliotékája régi anyagának a leírása is. A nagyságrendileg jóval kisebb gyűjtemény feldolgozása is fontos kiegészítője az erdélyi ferences könyvtörténetnek.

A 924 (LXXXIV + 840) oldalt tartalmazó kötet részletes bevezető tanulmánnyal kezdődik. Ez bemutatja a mikházi kolostor 17. századi alapítását, a bosnyák és a magyar ferencesek versengését, a könyvtár állományának legősibb rétegeit, fennmaradt jegyzékeit, gyarapítását-bővítését, valamint 20. századi szétszórattatását. Ezt követi a katalógusban közölt könyvmennyiség kiadási idő és hely szerinti, illetve tematikus megoszlásának alapos ismertetése, ahol a szerző részletesen ír az ősnymtatványokról, azok kalandos történetéről, külön kiemeli a 16–17. századi magyarországi nyomtatványokat, ezek közül is Pázmány Péter, illetve Káldi György azóta elveszett műveit. Ezután következnek az egykori könyvtulajdonosok bemutatása, ahol hangsúlyosan megjelennek az erdélyi ferences rendházakból ide került corpusok, a 17. századi erdélyi katolikus papok és nemesek könyvei. Végül a kuriózumokról, a kéziratokról, illetve a történeti értékű kötetekről ír.

A bevezető tanulmány második nagy egysége a gyergyószárhegyi ferences klostrom késő középkori gyökereinek, majd 17. századi (újra)alapításának történetét, az állománynak az előbbihez hasonló szerkezetű elemzését tartalmazza.

A kötet elején magyar nyelvű bevezető tanulmányt és annak – valamivel rövidebb – román és német fordítását olvashatjuk. Ezt követi az impozáns bibliográfia, illetve a katalógus használati útmutatója.

A kötet törzsét képező katalógus 1904 tételt tartalmaz. A tételek leírása a lelőhellyel és jelzettel kezdődik, majd a szerző, cím, kiadási hely, kiadó/nyomdász, kiadási év, a formátum, valamint a terjedelem leírása következik. Egy sorral lejjebb (az ősnymtatványok, illetve a magyarországi kiadványok esetében) a nyomtatványnak a megfelelő nemzeti bibliográfiában szereplő száma szerepel. Ezután az illető kötet propriumadatait olvashatjuk a Borsa Gedeon névéhez köthető és az utolsó két évtizedben a magyar könyvkatalógusokban meghonosodott egységes rendszer szerint: esetleges hiányok (A), a kötés leírása (B), tulajdonosbejegyzések, pecsétek, exlibrisek (C), más jellegű bejegyzések (D), kolligátumok (E) és a példányra vonatkozó szakirodalom (F).

A hasonló jellegű katalógusok tételeit a szerkesztők vagy a szerzők betűrendje szerint, vagy a megjelenési év növekvő sorrendjében rendezik. Bányai Réka ötvözte a két rendszert, és mindkét kolostor könyvállományát hat nagy csoportra osztotta: Ősnymtatványok, Régi Magyar Könyvtár, 16. század, 17. század, 18. század, 1801–1850. Ezekon kívül megjelennek a töredékek, a nem azonosított nyomtatványok (*Incertae*), illetve a kisnyomtatványok is. A szerző a mikházi állomány 69 kéziratát, illetve 30 feltételezett szárhegyi provenienciájú könyvet is felvett a katalógusba. Ezzel megkönnyíti bizonyos korok kutatóinak a vizsgálódását. (Például a 17. századdal foglalkozóknak

nem kell végigolvasniuk a 18–19. századi nyomtatványok meglehetősen hosszú sorát. A részletes és pontos szerzőmutatót olvasva felmerült bennünk a kérdés, hogy nem lett volna jobb a teljes állományt kronológiai sorrendbe rendezni, és csupán a Régi Magyar Könyvtár anyagát közölni önálló fejezetben?)

A katalógus használatát három mutató segíti. Az első a nyomtatott szövegben szereplő személyneveket sorjázza, a második a nyomdahelyek és a nyomdászok között igazít el, a harmadik pedig a possessorok (nevének, esetleg monogramjának) betűrendes mutatója. Talán érdemes lett volna mutatóba rendezni a kéziratos bejegyzésekben szereplő helyneveket is. Ezt a hiányt viszont a kötet elektronikus közzététele némileg kiküszöböli.

A munka a 2022-es év egyik legjelentősebb könyvtörténeti kiadványa. Mint említettük, ma egyik állományt sem eredeti helyén őrzik. A katalógus legnagyobb érdeme, hogy Bányai Réka nem elégedett meg a Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött mikházi és gyergyószárhegyi provenienciájú kötetek leírásával, hanem állományrekonstrukcióra vállalkozott, és további nyolc gyűjteményben (a Csíksomlyói Ferences Kolostorban, a Csíki Székely Múzeumban, a Dési Ferences Rendházban, az Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltárban, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában, a Maros Megyei Könyvtárban, illetve a Maros Megyei Múzeumban) talált mikházi vagy szárhegyi provenienciájú köteteket, azok leírását is közölte.

Második érdem: a katalógus az erdélyi római katolikus egyház 17. századi történetének egyik jelentős, a továbbiakban megkerülhetetlen forrása kell hogy legyen. A fejedelemség-kor úgy került be a katolikus (egyház-történeti) köztudatba, mint az elnyomás kora, és sokáig nem is szentelt neki különösebb figyelmet a kutatás, a sérelmek és az elnyomás leírásán kívül alig olvashattunk valamit a korszakról. Talán az egyetlen – üdítő – kivétel Ferenczi György gyergyószentmiklósi plébános és általános helynök naplójának a kiadása volt. (Hasonlóképpen viszonyult nagyon sokáig az erdélyi református egyház-történet-írás a 18. századhoz.) Muckenhaupt Erzsébet Kájoni-kutatásai, majd Bernád Rita életrajzi jellegű vizsgálódásai, valamint Tóth István György és Molnár Antal munkái viszont már más hangsúlyokkal vizsgálták a kort. Ebbe a sorba illik katalógusunk is, hiszen a korszak valamennyi jelentős erdélyi római és örmény katolikus személyiségének (Szalainai István, Ferenczi György, Damokos Kázmér, Verzár Oxendius stb.) könyvtárából ismertet legalább egy kötetet. A bevezető tanulmányban a szerző is felhívja a figyelmet a Szentkirályi Miklós székelyhodosi plébános, marosszéki esperes könyvtárából származó 22 kötetre, amelynek fényében képzett – eddig csaknem ismeretlen – értelmiségi szellemi profilja rajzolódik ki.

A könyvtár rétegeinek egyház- és rendtörténeti kontextusáról a bevezető tanulmány részletesen beszél, ezért csupán két adatot emelünk ki: a reformáció-történet szempontjából is jelentős az a kötet, amely egykor Szegedi Gergely 16. században működő ferences hitszónok birtokában volt (111. tétel). A kora újkori Erdély két legnépesebb szerzetesrendje, a ferencesek és a jezsuiták kapcsolatának kutatásához is számos új adattal (pl. Ladó Bálint könyveivel) járul hozzá a kötet.

A katalógus viszont nemcsak a római (és örmény) katolikus egyház-történet szempontjából érdekes, hanem a három erdélyi protestáns felekezet történetének kutatói számára is tartogat meglepetéseket.

A protestáns nyomdahelyek és szerzők elsősorban a 16–17. századi anyagban fordulnak elő. A reformátorok első három generációjához tartozó szerzők munkáin túl számolnunk kell egy másik jelentős, általában elfelejtett állományrészrel is: az ókori egyházatyák műveinek reformátori központokban megjelent kora újkori kiadásaival. E kiadványokat elsősorban 1620 előtt külföldön tanuló protestáns diákok hozták Erdélybe, a 17–18. század folyamán egy részük katolikus tulajdonba került.

Több, Marosvásárhelyhez kötődő református értelmiségi könyvtárából került kötet Mikházára: A Schola Particula Wittenbergben tanult rektorai közül Laskói Csókás Péter (124. tétel) és Tordai Ádám (127., 247. tétel) könyvei. (Életrajzukat ld. SZABÓ András, *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 184–185, 274, 289.) Göcsi Máté helyi lelkipásztor, erdélyi református püspök fia, Vásárhelyi Izsák 1580-ban tanult Wittenbergben (SIMON Zsolt, *Göcsi Máté református püspök [1530 körül – 1585] = Teremtő életek, Marosvásárhelyi személyiségek,*

szerk. Pál-Antal Sándor, Simon Zsolt, Marosvásárhely, Mentor, 2011, 210–226.), ott vásárolhatta Hésiodos költeményeinek kétnyelvű kommentárját (252. tétel). A város 17–18. századi református lelképásztorai közül Fehérvári Nagy János (1622 k.) és Csabai András (1705–1716–?) bibliotékájának egy-egy kötete is szerepel a katalógusban.

Szilvásújfalvi Anderkó Imre, a 17. század eleji református egyházi élet egyik megosztó személysége, 1595-ben szintén Wittenbergben vásárolt Horatius-kommentárt (260. tétel).

A mikházi ferences könyvgyűjtemény számos olyan darabot tartalmaz, amely korábban valamely református oktatási intézmény környezetében is megfordult. Erdély legjelentősebb református oktatási intézménye a gyulafehérvári Collegium Academicum volt. Ennek egyik első academicus rektora, Maksai Óse Péter (a katalógusban tévesen Marai szerepel) franekeri tanulmányai alatt (HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I., Bp., Szeged, 1965, 291–294) Giulio Pace logikáját (305. tétel), Perecsenyi Izsák, későbbi marosillyei lelkész (BUZOGÁNY Dezső, Ősz Sándor Előd, *A hunyad–zarándi református egyházközösségek történeti katasztere* II., Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2005, 498) 1631-ben, a gyulafehérvári tanulmányai idején Gaspar Sánchez prédikációs-kötetét (703. tétel) szerezte be. Bojti Veres Gáspár udvari történetíró Bellarminus-kötetei (416. tétel) is valószínűleg az egyesített fejedelmi-iskolai könyvtár környezetében mozogtak. Aulus Gellius *Noctes Atticae*-jét (239. tétel) bizonyos Kállai Ferenc szerezte 1587-ben Sárospatakon, valószínűleg diákvevei alatt. Petrus Bechorius 14. századi bencés szerzetes kölni kiadású gyűjteményes kötete a 17. század közepén a pataki iskola könyvtárában volt. További két kötetet (565., 701. tétel) a debreceni református kollégium diákjai adták-vették egymás között a 18. században.

A 17. század első felében szolgáló erdélyi egyházi előljárók possesorbejegyzéseivel is találkozunk: Diószegi D. Péter széki, Tiszabecsi T. Tamás kolozs-kalotai, Patakfalvi Mózes kükküllői, Dengelegi Péter enyedi és Szentgyörgyi Nagy Bálint ugoicsai esperesek (Életrajzukat ld. HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és partfogóikról = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Bp., 1980, 274, 326, 337–338) könyvtáraiból is került egy-egy corpus Mikházára (416., 599., 425., 138. és 37. tétel). Kolozsvári Bálint dési, Balai P. Mihály kükküllővári és Kovásznai V. István marosnagy-laki szolgálatáról csupán a mikházi kötetek bejegyzéseiből értesülünk (158., 587., 134. tétel).

Továbbá meg kell említenünk néhány lutheránus és unitárius könyvtulajdonost is: Martin Plecker prázsmári, majd szászvolkányi lelkész 1550–1551-ben, wittenbergi tanulmányai alatt (Életrajzát ld. WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen* I., Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1998, 90) vásárolta Andreas Osiander és Johann Spangenberg műveit (299., 336. tétel). Valentin Frank humanista műveltségű szebeni városzenátor és királybíró, a fejedelmi tanács, majd a Gubernium tagja szétszóródott könyvhagyatékából is került egy kötet (515. tétel) Mikházára. Valentin Radecius lengyel származású, erdélyi unitárius püspök (Életrajzát ld. KELEMEN Miklós, *Unitárius kislexikon*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999, 145) bibliotékájának két kötete, Galenus (237. tétel), illetve Justus Lipsius (275. tétel) egy-egy munkája előbb Bethlen Elekhez, majd utóbbi könyvtárának további két darabjával együtt a Nyárad menti klastromba került.

A katalógus hűen tükrözi azt a – néhány éve egyre szélesebb körben hangzott – tényt, hogy a könyvek közmondásos sorsa nem nélkülözi a felekezeti határok átlépését sem, és a könyvbeszerzések terén ezek a határok korántsem olyan merevek, mint ahogy gondolnánk. Egyrészt az ókori (elsősorban keresztyén) irodalom minden felekezet lelkészeit érdekelte, a bibliamagyarázati és prédikációs irodalomban is jóval több a közös pont, mint a felekezeti különbség.

Éppen ezért jelen katalógus sem kizárólag a római katolikus egyháztörténet-írás, hanem a késő középkori és kora újkor erdélyi művelődéstörténet kutatásának fontos forrása.

Esterházy Pál és Thököly Éva iratai I. Levelezés, sajtó alá rendezte Viskolcz Noémi és Zvara Edina, Király Péter és Kiss Erika közreműködésével, Budapest, 2022, Kossuth Kiadó, MTA KIK, (Esterhazyana). 352 p.

A huszadik század második felében többnyire amatőr szinten, kíváncsiságból vagy családi nosztalgia okán kedveltté vált családtörténeti kutatás tudományos színvonalon folytatott művelése az utolsó húsz évben kezdődött meg, és ért el hatalmas munkával, kiemelkedő eredményeket. Minderről rövid összefoglalót olvashatunk Monok István tollából az *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése* című kötet bevezetőjében (Bp., 2019). A megújuló kutatások pl. a Nádasdy és a Batthyány családokról szóló résztanulmányokban, adatbázisban és szöveggözlésekben dokumentált megjelenése mellett különös figyelem fordult az Esterházy család történetére, ahol a hagyaték feldolgozásában magyar és osztrák tudósok, irodalom- és könyvtörténészek, muzikológusok, művészettörténészek is új forrásfeltárásokkal, kiállításokkal jelentkeztek. Monok István egy új könyvsorozat indítását jelentette be: az *Esterhazyana* című, albumméretű sorozatban megjelent az Esterházy család könyvtárának feltárását tartalmazó kötet (MONOK István, ZVARA Edina Éva, *Esterhasiana Bibliotheca*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2020), Szalai Béla monográfiája az Esterházy Pál által foglalkoztatott rézmetszőről (*Matthias Greischer – Egy rézmetsző Esterházy Pál udvarában*, Bp., Kossuth, 2020), továbbá a korábban idézett levelezéskötet és a mostani ismertetendő újabb levélgyűjtemény.

Az Esterházy család hagyatékának teljes feltárása több évtizedre munkát ad a kutatóknak, részben a fennmaradt óriási mennyiségű forrás, részben az időt és energiát nem kímélő munkához önfeláldozó kutatói utánpótlás hiánya miatt. Ennek a segítő, kedvcsináló feladatsorozatnak kiindulópontja a két levelezéskötet, a család egyik legnevezetesebb képviselője, Esterházy Pál nádor feleségeivel váltott levelezésének kiadása.

Esterházy Pál nádor (1635–1713) levelezése az Országos Levéltár Esterházy hercegi család levéltárában maradt fenn, a P 125 jelzetű állagot Hárich János (1904–1990) hercegi levéltáros válogatta össze. Mint az első kötet bevezető tanulmányából, Viskolcz Noémi írásából kiderül, a hatalmas, Esterházy Pálhoz köthető anyag körülbelül harminc nyomtatott kötetnyi terjedelmű, ennek az iratanyagnak az első két kötet Esterházy Pálnak két feleségével folytatott levelezését tartalmazza. A levelek sajtó alá rendezésének technikai megoldásairól Király Péter bevezetője nyújt rövid eligazítást (sajnálatos, hogy ez a bevezető csak a második kötetben olvasható, bár az első kötetben Viskolcz Noémi tanulmánya ad némi útmutatást a sajtó alá rendezés megvalósítását illetően). Az illusztrációként közölt kézírás minta – ehhez mindkét kötet megtekintése szükséges – meggyőzően dokumentálja, micsoda különbség volt az iskolázott herceg és a széles látókörű, de tanulatlan és elsősorban érzelemvezérelt feleségei kézírása között. Ez utóbbi levelek sajtó alá rendezése komoly kihívás volt az editorok számára. A kimondottan kusza íráskép mellett rengeteg helytelenül leírt német vagy latin kifejezés, a központozás és nagybetűs mondatkezdés teljes hiánya, az 'í'-zű nyelvjárás vagy a német kifejezéseknél a bajor-osztrák szavak fonetikus rögzítése nemcsak a közreadóknak, de a kései olvasónak is gondot okoz. A sajtó alá rendezők ugyan kialakítottak egy viszonylag áttekinthető textológiai módszert, amely legalább a megértést elősegíti, de az archaikus szóhasználat sajátosságainak megtartása mégis számtalan magyarázó jegyzetet igényel, és hasznos segítség a kötet végén található fogalomtár is. Nem kevés gondot jelentett a kötet szerkesztői számára a levelezés kronológiájának felállítása. Mivel számtalan levél elveszett, főleg Esterházy Pál leveleiben nagy a hiátus, Thököly Éva pedig nagyvonalúan bánt a datálással, az életrajz ugyancsak hiányos ismeretéből és egyéb iratok hivatkozásaiából kellett a levelezés történeti szerkezetét felállítani. Mindez hihetetlenül nagy textológiai feladat volt, és a kötet valamennyi közreműködője maximális elismerést érdemel. A kiadvány gyönyörű illusztrációs anyagát három magyar (ELTE Egyetemi Könyvtár, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok) és egy osztrák gyűjtemény (Esterházy Privatstiftung) bocsátotta rendelkezésre.

A két család rokoni összefonódásáról annyit, hogy a Wesselényi-összeesküvésben érintett Thököly István halála után (1670) az Árva várát sikeresen ostromló Esterházy család lett az ott rekedt fiatal lányok, Thököly Mária és Thököly Éva gondozója. Előbb sógoruk, Thököly Katalin férje, Esterházy Ferenc, majd 1672-től Esterházy Pál lett a Thököly-lányok gyámja. Esterházy Pálnak ekkor már Esterházy Orsolya volt a felesége, akinek rövid élete alatt 17 gyermeke született. Férjével folytatott levelezése fontos előzménye a most kézben tartott kötetnek, a második feleséggel folytatott levélváltásnak. A közreadott 323 levél közül sajnos csak 51 maradt fenn a férjtől, a házasság történetét egyértelműen a feleség nézőpontjából ismerhetjük meg. Esterházy Pál mindkét házassága egyházjogilag is nehezen indult, mivel Orsolyával unokatestvérek voltak, pápai engedély kellett a házassághoz. Thököly Éva pedig evangélikus volt, a Thököly-lányoknak katolizálniuk kellett, és a pápai engedély sem volt mellőzhető. Esterházy Pál gyámsága sem merült ki a Thököly-féle hatalmas vagyon gondozásában és gyarapításában, még első házassága idején gyöngéd szálak fűzték gyámleányához, Évához, aki 1680-ban gyermeket is szült neki. Konkrét bizonyítékok híján a kutatás közvetett írásos utalások segítségével nyomozta ki, hogy a kis Ádámot a feleség, Orsolya sajátjaként ismerte el, így a hivatalos kronológiában is Esterházy Pál és Esterházy Orsolya tizennyolcadik gyermekeként szerepel, és Thököly Éva elsőként nyilvántartott és csupán félévig élt fia már a törvényes házasságban, 1683-ban született meg. Esterházy Orsolya 1682-ben váratlanul meghalt, Esterházy Pál nem sokkal a pápai diszpenzáció után, ugyanazon év júniusában eljegyezte, majd augusztus 9-én feleségül vette Thököly Évát. Levelezésük az eltitkolt viszony, a boldognak indult hivatalos együttlét, a közös birtoknövelő gazdálkodás, majd a véglegesen megromlott, különválásba torkoló házasság dokumentuma.

A házasság előtti időkből hatvanhat levél maradt fenn, közülük egyetlen egy származik Esterházy Páltól, bár ez nem jelenti azt, hogy a levelezés egyoldalú volt. Az viszont bizonyos, hogy a fennmaradt levelekben semmiféle utalás nincs a titkos viszonyra. Feltűnő, hogy a házasság előtt gyakran szerepel Thököly Éva levelében a gyöngyfüzőné, aki különböző vásárlási, varrási megbízatásokkal megy Esterházyhoz, feltehetően ő közvetítette a leveleket. A házasság legalizálása után már nincs szükség a „postás” megemlítésére. Egy 1679. évi levelében Éva kéri gyámapját, „ha lehetséges, szokatomagával ne gyöjjen Nagyságod, leánt is szokot ne hozzon Nagyságod, mivel igen félek az emberszólástúl”. A gyámleány által használt formális megszólítások szinte minden levélben szó szerint azonosak, az aláírás is mindig „Nagyságodnak legkisebbik, alázatos szolgálója”. Esterházy Pál „édes Húgomasszonyomnak” szólítja gyámleány-kedvesét, és magázza, a tegezést mindkét házasságában az esküvő után alkalmazza. A feleségek, sem Orsolya, sem Éva nem tegeznek férjüket. Esterházy Pál megszólítás-, illetve elköszönésmódja a házasság folyamán megváltozik. Orsolyának „szerelmes Urad”, szerelmes Hütvösöd” a búcsúformula, Éva esetében a házasság előtt „kegyelmed köteles szolgálja, Atyjafia”, a házasság ideális éveiben „az te igaz szíved”, „Igaz Férjed”, „az én szocellim igaz jóakaró Férje”, „igaz szívvel szolgáló Férjed”, bár ezek a formulák Esterházy Pál esetében akkor sem változnak, amikor már ágytól-asztaltól elválva élnek és levelezésük témája csupán veszekedés, kölcsönös rágalmazás. A fennmaradt levelekben csak egyszer találunk említést a házasság törvényesítése előtt született gyermekéről. 1680. július 29-én Thököly Éva aggódva írja, hogy a pestisjárvány miatt Esterházy Orsolya elmegy Kismartonból és a legkisebb gyermeket is magával viszi. „Az Asszony Önagysága /Esterházy Orsolya/ is el akar még e híten Lakompakra menni, mivel az a híre, hogy halnak itten az városban, de én el nem mehetek Önagyságával. Azmint érttettem, az kis Ádámkót /Esterházy Ádám/ is el akarják vinni magokkal, de ha Nagyságodnak úgy tedszik, talám jobb volna, ha itten maradna énvelem”. Thököly Éva még az első feleség halála után is ragaszkodik a szokásos aláírásformulához, ezt férje – bár erről levél nem maradt fenn – az eljegyzés megtörténte után szóvá is teszi. Thököly Éva tartja magát a formális elkötelezettséghez, a megszólítási formulát illető szemrehányásról az ő leveléből értesülünk. „Azmi penik édes szívem, Nagyságos Uram, az levélírást illeti, az én Nagyságodhoz való igaz szeretetem nemcsak arra vinne,

hogy másképpen írjak, de még az íletemet is kisz volnék Nagyságodért letennem, de mivel öfelszége még meg nem engedte ezt a mi állapotunkot, talám Nagyságod is kinevetne, ha másképpen írnék.” I. Lipót engedélye után az esküvő 1682. augusztus 9-én zajlott le, szeptember végi levelében az ifjú feleség aláírása már megfelel a férj kérésének: „Kegyelmednek szeretettel szolgáló felesége”. Más kérdés, hogy a továbbiakban Thököly Éva ismét „alázatos szolgálója”-ként szignálja levelét, és majd tíz év múlva írja le újból, hogy „kegyelmednek igaz hitvestársa”. Ebben a levélben többek között már azzal vádolja a nádort, hogy őt a másvilágra akarja küldeni.

A levelezés nélkülözhetetlen témája – legyen a házastársak között bármilyen is a viszony –, főképpen egymás kölcsönös egészsége iránti érdeklődés. Az ifjú és jó gazdaasszonyként viselkedő Éva azonban hamarosan erős kézzel irányítja a hatalmas Esterházy- és Thököly-birtokot. Mivel férje a törökkel vívott harcok és a politikai szerepvállalása miatt keveset tartózkodik közös kastélyaik valamelyikében, örömmel veszi, hogy feleségét megbízhatja a gazdaság irányításával, az intézőkkel, mesteremberekkel való érintkezéssel, a nagy mennyiségű termények és lábasjóságok elhelyezésének, adás-vevésének gondjával. A Thököly-gazdaságok is neki köszönhetően lesznek egyre jövedelmezőbbek. Az erdélyi Thököly-birtokok visszaszerzése, az anyai ágon történő vagyonosodás biztosították ugyan Thököly Éva igényeihez és társadalmi pozíciójához való életvitelét, de ő nem sokkal házasságkötésük után arról is gondoskodott, hogy születendő gyermekei számára is megszerezze az öröklési jogot. A házasság krízise is elsősorban gazdasági vonatkozású: Esterházy Pál gyakran változtatta végrendeletét, felesége vagyonát kisebbitve, többször juttatott nagyobb örökösödési lehetőséget egyre gyarapodó családjának. Thököly Éva panaszos levelei az 1680-as évek végétől kezdődnek, nemcsak a vagyon elosztása, hanem Esterházy nem kellően tisztelttűd magatartása, az udvari élet külsőségeinek (ételek, ruházkodás) rangjához méltatlan kifejeződése miatt. A házaspár családi viszályát befolyásolta, hogy a következetesen császárpárti, katolikus Esterházy és a lázadó, evangélikus Thököly Imre politikai téren szemben álltak egymással, jóllehet személyesen, csatatéren soha nem találkoztak. Thököly Imre szerepére azonban többször utal leveleiben, és más főnemesek is éreztetik Évával, hogy szegény sorból férjének köszönhetően emelkedett az ország első asszonyává. A házasság válsága egyházi pártfogók bevonásával időnként csendesült, a házasságok újabb találkozása 1692-ben gyermekáldással is megpecsételődött, azonban a konfliktusos helyzet továbbra sem csitult. 1700-ban Esterházy Pál megvádolta a feleségét, hogy meg akarta őt mérgezni. Thököly Évát a vizsgálat idejére Bécsbe csalták, ahol ugyan nem börtönben, de kolostorban élt. Ettől kezdve levelezésük Thököly Éva állandó panaszkodása, harca az igazáért és könyörgése egy személyes találkozóiért, amit férje mindig visszautasított. Ugyan Esterházy Pál is mint „édes szívem igaz Férjed” szavakkal zárja levelét, de felesége ártatlanságában nem hisz. „Ha vétkes nem vagy, azmint Leveleiben is írod, nincs édesem mitűl félned. Ha pedig vétkes vagy, jobb volna cselekedetedet nékem megvallanod, mert úgy elhitetném magammal, hogy vétkeidet megbántad; de eddig minden Leveledben ártatlannak tartod magadat lenni”. A levelek szokásos formulája ugyan megmaradt, de stílusában változott. A házasság jogi és a birtok feletti vagyoni konfliktusok még az idegen nyelvekben kevésbé járatos feleségnél is megjelennek, megsokasodnak a latin és német kifejezések, noha a sajtó alá rendezőknek nem kevés gondot okozott a grammatikailag hibás, gyakran fonetikus leírt szavak megfajtása. Ugyan a mérgezés vádját nem sikerült igazolni, de Thököly Évát 1700 végén I. Lipót döntésével az alsó-ausztriai tulli Domonkos-rendi apácakolostorba küldték, gyermekeitől eltiltották, és megvalósult a separatio, az „ágytól és asztaltól” való örökös elválás. A mérgezés bebizonyítása halálos ítélettel járt volna. Thököly Éva kitartóan folytatta harcát szabadságáért, jogi és gazdasági rehabilitációjáért, de könyörgő levelei nem térnek el a szerelmes feleség korábban használt frazeológiájától: a megszólítás „édes szerelmes szívem”, az aláírás „kegyelmednek igaz szolgáló hitvestársa”. Sőt Thököly Éva még Pál napjáról sem feledkezik meg, 1701. január 22-én rossz anyagi helyzetére hivatkozva írja: „nem tudtam egyebet mit köldenem, ezen kis képet és agnus deit köldtettem, szegény állapottal lévén itten”. Thököly Éva kitartó harca már az új császár, I. József idején járt eredménnyel,

1706. október 21-én az uralkodó rendeletben visszaadta szabadságát, 1708-ban pedig visszahelyezte korábbi méltóságába és jogaiba. Ennek ellenére a vagyoni problémák a házasságok között továbbra sem rendeződtek, a levelezés a birtokviszonyok eligazításán felül gyönyögs szoknya, zafiros smukk visszaszerzéséről is tanúskodik. Thököly Éva „édes szívének” írt levelében, miután férje megtiltotta, hogy fia lakodalmán részt vehessen, visszamenőleg is megátkozza házasságukat: „átkozom azt az órát, azmelyben első szép szavaival és sok égéretével reá vett kegyelmed az házasságra”. Noha házasságukat a pápa nem bontotta fel, a separatio megvalósult, férj és feleség soha nem laktak együtt. Ezért is meglepő, hogy Esterházy Pál – levél hiányában ezt is csak felesége válaszából tudjuk –, azzal vádolja Thököly Évát, hogy férjhez akar menni. Az utolsó fennmaradt levélben, amely néhány hónappal Pál herceg halála előtt íródott, Thököly Éva hivatkozik erre a képtelen ötletre: „Azon is kérem kegyelmedet, vesse ki az Elmébül az én férjhezmenésem iránt való gondolatját, mert assecurálom kegyelmedet, hogy az én férjhezmenésem nem máshová, hanem az koporsóba léssen”. A következő év márciusában elhunyt Esterházy Pál temetésén a gyászbeszéd szerint mint „kedvelt házastárs” vett részt, de három évvel későbbi végrendeletében kikötötte, hogy sem Kismartonban, sem más Esterházy-kriptában nem temethetik el. Thököly Éva a Maria Lanzendorf-i ferences kolostor templomában nyugszik, az Esterházy-hitbizományt előbb Esterházy Mihály (Pál herceg fia) és Esterházy József (Pál herceg és Éva közös gyermeke) örökölte, és utóbbi leszármazottai vitték tovább a hatalmas vagyont.

Esterházy Pál nádor és felesége, Thököly Éva hercegné házassága romantikus (titkos) szerelemmel indult, a négy évtized családi gyarapodást és gazdasági növekedést is felmutató frigy azonban keserves veszekedésbe, mindkét fél részéről való vádaskodásba torkollott. A levelezés nagyon gazdag anyagot szolgáltat Magyarország legfőbb méltósága és felesége házasságáról, annak ellenére, hogy a két fél leveleinek száma aránytalanul a hercegné javára billen. A házasság érzelmi részéről feltehetően így is kimerítő képet kapunk, a hatalmas vagyon feletti osztozkodás, az Esterházy-birodalom irányításáról a kiadásra váró gazdasági és politikai iratok nyújtanak majd részletesebb képet.

A sajtó alá rendezés munkáját elvégző szerzők minden elismerést megérdemelnek. A kézirat-faxszimilékét is tartalmazó kötet minden magyarútnál ékeesebben bizonyítja, hogy elolvasásuk, értelmezésük a 17. századi textológia legmagasabb fokú hozzáértését kívánja meg Viskolcz Noémi, Zvara Edina szerkesztőktől, valamint Király Péter és Kiss Erika közreműködőktől. A kötet 1581 lapalji jegyzetet tartalmaz, a függelékben fogalomtár, a hercegi házaspár életrajzának kronológiája, közös gyermekeik adatainak felsorolása, a teljes kötetre vonatkozó személynév és helynévmutató található. A szerzők pontos lelőhellyel sorolják fel a közreadott ötven illusztrációt, a nemzetközi érdeklődést kétoldalmi angol rezümé igazítja el. A tudományos forráskiadás kritériumait messze-messze teljesítő, ugyanakkor szemet gyönyörködtető kiadvány remélhetőleg majd a könyvszakma kitüntető elismerésében is részesül.

NÉMETH S. KATALIN

Fábri Anna, *Arany idők, Esmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2022. 360 p.

Egy könyvismertetés legfontosabb kérdése, amelyet a recenzensnek fel kell tennie és törekednie kell megválaszolni, hogy miről szól az adott mű. S bár jelen esetben a kötet alcíme pontos választ ad erre: a gróf Teleki László neveltetését meghatározó eszmékről és emberekről, érdemes hosszabban elidőzni a kérdésnél.

Aki végigolvassa a könyvet, nemcsak a 18. és 19. század fordulójának főbb nevelési kérdéseivel, pedagógiai törekvéseivel, neves és máig ismert (és elismert) oktatóival és nevelőivel, nagy hatású

intézményeivel ismerkedhet meg behatóbban, nemcsak bepillantást nyer a Teleki család néhány meghatározó tagja neveléséről (és ezzel szoros összefüggésben az élet céljáról és értelméről) vallott nézeteibe, nevelődésének folyamatába (beleértve annak különböző állomásait és az abban bármilyen módon részt vevőket), hanem arról is képet kaphat, hogy milyen környezet vette körül a grófi család tagjait (és hatott rájuk): hol és hogyan éltek, kikkel érintkeztek, mit láttak és tapasztaltak az őket körülvevő világból és mit gondol(hat)tak minderről, milyen volt a kapcsolatuk a családjukkal, rokonaikkal, az őket körülvevő személyekkel.

A könyv két alapvető forráson alapul: gróf Teleki László (az apa) idősebb gyermekei nevelőjének írt útmutatásán, az ún. *Tanácsadáson* (*Gróf Teleki László tanácsadása a nevelésről*), valamint az ifjabb gróf Teleki László (a második házasságból született és szintén ezen útmutató szerint nevelt, a könyvben csak „Latziként” említett gyermek) tíz-tizenegy éves korában vezetett naplója fennmaradt töredékén, az ún. *Jegyzőkönyvön* (*Latzi Jegyzőkönyve*). E két különleges dokumentum mellett egy több mint húszoldalas bibliográfia (amely csak a könyvben hivatkozott vagy a szerzőt egy-egy kérdés átgondolásában jelentősen segítő könyveket, kéziratokat, tanulmányokat tartalmazza) jelzi azt a hatalmas forrásanyagot, amelyet Fábri Anna áttekintett és (fel)használt.

Az *Arany idők* nemcsak folytatálagosan olvasható, hanem az egyes fejezetek önálló egységként is tekinthetők, és az e szerkesztési elvből fakadó esetleges ismétlések a folyamatos olvasást sem terhelik meg, hanem épp ellenkezőleg, gazdagítják azt, mivel a szerző a visszatérő elemeket mindig új és újabb megközelítésben, más és más szempontok szerint vizsgálja. Stílusa egyszerre olvasmányos és adatgazdag, könnyed és sűrű: miközben minden szónak és jelzőnek pontos helye és szerepe van, Fábri Anna történetmesélői gördülékenységgel fogalmazza meg gondolatait. Szintén a befogadást könnyíti a Teleki család tagjainak pontos beazonosíthatósága. A neves arisztokrata család nemcsak szerteágazó családfával és számos jeles családtaggal bír, hanem az egyes ágak tagjai sokszor házasodnak egymással, és sokszor adják gyermekeiknek ugyanazt a keresztnévet, s így egy szűkebb családon belül is több Teleki Józseffel vagy Lászlóval szembesülhet az olvasó. A szerző ezeket a szövevényes családi viszonyokat teszi átláthatóvá egyfelől az adott személy azonosítását segítő (gazdagon variált) jel(lem)zökkel, másfelől egy „megmetszett” családfával, amely a könyvben szereplő Telekiek mellett megjeleníti a család néhány hírneves (és a nagyközönség által jobban ismert) tagját, valamint érzékelteti kiterjedt rokonsági (kapcsolati) hálójukat is.

A kötet – az előszót és az epilógust nem számítva – tizenhét fejezetre oszlik, amelyek közül kettőt további alfejezetekre tagol a szerző. Minden fejezet élén hosszabb-rövidebb idézet, mottó áll, amely ókori és kortárs szerzők szépirodalmi műveiből, levelezéséből, valamint a Teleki család tagjainak egyes munkáiból való. A szerkesztési elv egyszerre tematikus és (részben) kronologikus, hiszen nemcsak „Latzi” szorosán vett neveléséről szól, hanem az apa és a nagyapa (gróf Teleki József), sőt, a (fél)testvérek tanulmányairól és nevelődéséről, nevelőiről, a család(tagok) oktatásról, nevelésről vallott elveiről és tapasztalatairól. A szerző a fejezetek középpontba állított kérdése(i) taglalása során sokszor utal előre és vissza az időben, hol a felmenők korábbi, hol Teleki László későbbi életútjának egyes mozzanatait kiemelve (így például az erkölcsi neveléssel foglalkozó fejezetben a ’becsület’ kérdéséhez kapcsolódóan a felnőtt Teleki László párbajügyeit említve).

A kötet azzal, a korban alapvető kérdéssel indul, hogy kié a gyermek: az állam vagy a család kezében van-e (kell legyen) a gyermek nevelése, a köz- vagy a magánnevelés kívánatosabb-e. S minthogy az oktatás és nevelés kérdése kihat a felekezetek és a családok önrendelkezésének kérdésére is, így a köz- és magánnevelés problematikája önmagán jóval túlmutató kérdés. A könyvben középpontba állított Teleki-ág tagjai nemcsak saját gyermekeik nevelésében játszottak meghatározó szerepet, hanem behatóan érdeklődtek az oktatás-nevelés kérdesei iránt, és fontos tisztségeket vállaltak református kollégiumi kurátorokként (Teleki József, a nagyapa, rövid ideig tankertületi főigazgatóként is). Tudományosan képzett, publikáló emberek voltak, akik jelentős és felelősségteljes szerepet tölthettek be a politikai és igazgatási közzolgálat terén, aktív szerepet vállaltak a protestáns felekezeti

ügyekben (például mecénásként, ifjak külföldi egyetemi tanulmányait támogatva), és nemegyszer alkotóként is jelentkeztek a tudományos életben (Teleki József, „Latzi” féltestvére például szakmai tekintéllyé vált, és az Akadémia elnöke is lett). Saját gyermekeik nevelésében nemcsak a nevelők gondos kiválasztása kapott fontos szerepet, hanem az ifjak külföldi egyetemi tanulmány(útj)ai is.

Gróf Teleki László (1764–1821) *Tanácsadását* első házasságából született gyermekeinek nevelője, Szabó András számára állította össze, később azonban a második házasságból született „Latzi” nevelője, Eröss Sándor is útmutatásul kapta. Az apa, miközben gyermekei nevelésének mindennapi gondját átengedte másoknak, irányításának jogát fenntartotta magának. *Tanácsadása* nemcsak útmutató, utasítás, terv, hanem olyan „tananyag”, amelyet a nevelőnek el kell sajátítania, ki kell egészítenie és külföldi egyetemeken kell bővítenie. Vagyis a gyermekei nevelését szíven viselő gróf nemcsak körültekintően választotta ki, hogy kikre bízta gyermekeit, hanem külföldi tanulmányaikat is fizette (és részben meghatározta).

Az *Arany idők* részletesen foglalkozik a nevelők helyzetével. Nemcsak a kiválasztásuk szempontjaival, a velük szemben támasztott követelményekkel, a számukra kínált külföldi képzési lehetőségekkel, illetve megbízatásuk konkrét részleteivel, hanem a családban és a környezetükben elfoglalt helyzetükkel, helyzetük kettősségével is. Hiszen miközben az atya (olykor az anya vagy a gyám) megbízottjai és egyben a nevelésben (szabályozott – és olykor erősen korlátozott – módon és mértékben) munkatársai is voltak, egyben az alkalmazottai is, ami elsősorban a személyzettel, és olykor a család vendégeivel való érintkezés során okozhatott nehézséget a számukra. Sőt, a neveltekkel szemben is ki kellett alakítaniuk a megfelelő (tekintélyt és egyben elfogadást biztosító) kapcsolatot, annál is inkább, mert miközben rájuk hárultak a mindennapi nevelés feladatai, a mozgásterük szabályozva volt (Fábi Anna több példát is hoz részben a Teleki, részben más arisztokrata családokból a nevelő és megbízója, illetve a nevelő és neveltje közötti kapcsolatra). A nevelői állás teljes elköteleződést kívánt. A családfő képzést és állást biztosított a nevelőnek, ami egyszersmind hosszú évekig teljes lekötöttséget (és a magánéletről és személyes ambíciókról való időleges lemondást is) jelentett. Másfelől azonban – és erre is több példát hoz a kötet – a nevelő későbbi életére kedvező befolyást és támogatást jelenthetett, és a családdal, a neveltjével való személyes kapcsolat élethosszig megmaradhatott.

A nevelés-nevelődés fontos állomását jelentette a külföldi egyetemi képzés (mind a családtagok, mind a nevelők számára). A könyvben hosszabb fejezet foglalkozik Göttingennel, ahová a Teleki család (és rokonság) több tagja iratkozott be. Az oktatás módja ekkor itt teljesen új volt: a professzorok saját maguk határozhatták meg a tananyagot, ők állították össze a jegyzeteket és saját házukban (magántereikben) tartották az előadásait. A diákok a kor jeles és neves tudósait és pedagógusait hallgathatták, használhatták a könyvtár gazdag gyűjteményét, és értékes személyes ismeretségeket köthettek. Jól példázza ezt a könyv egyik különleges forrásdokumentuma: gróf Teleki László (az apa) két barátság-albuma, amelyben az európai születési és szellemi elit neves tagjainak bejegyzései olvashatók, így több híres göttingeni professzor aláírása mellett például a későbbi hannoveri királyé is. Ez a közege nemcsak kapcsolatok kialakítása miatt volt jelentős egy ifjú számára, hanem a társaságban való magabiztos és fesztelen viselkedés, valamint a társalgás (és vitakészség) elsajátításának (és gyakorlásának) lehetőségét is kínálta.

A *Tanácsadás* szerzője később a göttingeni egyetemre küldte Szabó Andrást és Eröss Sándort is, utóbbi számára azonban még egy évig „külső országi nevelés intézetümei”-nak meglátogatását is előírta. Az Eröss tanulmányútjával foglalkozó fejezet részletesen bemutatja Salzmann schnepfenthalit, De Laspée wiesbadeni és Pestalozzi yverdoni intézetét is: a környezetet, a nevelőket, a pedagógiai elveiket, nézeteiket. Bár a tanulmányútra vonatkozó levelek és feljegyzések nem maradtak fenn, más forrásokból tudható, feltételezhető vagy kikövetkeztethető, hogy kikkel ismerked(het)ett meg, melyik intézet nyer(het)te el a tetszését, és az is, hogy tanulmányútján milyen, később is használna forgatott könyve(ke)t vásárolt.

Gróf Teleki László számára a megfelelő nevelés jelentette a legfőbb jót, amit egy apa adhat a gyermekeinek. Számára a sikeresség és „érdemesség” fokmérője a személyes teljesítmény és a köz javára végzett tevékenység volt, és ha ezt a jó neveléssel sikerül elérni, akkor a szülői élet teljessé válik: „akármely atyának is főbb vizsgálása csak az lehet, hogyha maga után az emberiségnek jó embertársakat, a vallásnak jó keresztényeket, a hazának jó hazafiakat hagy maga után”. A fizikai, szellemi és erkölcsi nevelést is fontosnak tartotta, és meggyőződése volt, hogy a gyermekekkel a természetük szerint kell bánni (és ennek megfelelően kell/lehet alkalmazni például – a korszakban általánosan elfogadott – fenytést is). *Tanácsadásában* gyakorlati útmutatásokat és javaslatokat is megfogalmazott, többek között a jó és rossz példák által való nevelést. Lényegesnek tekintette a folyamatos tevékenykedést, munkálkodást, hogy egyetlen nap se teljen el haszontalanul.

Nem tulajdonította kizárólag magának a gyermeknevelés feladatait, hanem az apa és anya közös kötelességének tekintette. Az *Arany idők* önálló fejezetet szentel a gróf második feleségének, „Lati” édesanyjának is. Mészáros Johanna szerető anyja volt, aki férje távollétekor neki küldött leveleiben részletesen beszámolt a gyermekekről és – főként vidéki tartózkodásaik idején – sok időt töltött velük: felolvasott nekik, „színházasdít” és társasjátékokat játszottak, kirándulásokra mentek együtt. Habitását, természetét tekintve a kortársak szerint szeretett szerepelni és (olykor talán túlzottan is) szívén viselte mások sorsát. Rendkívül adakozó természetű volt, ő lett a Pesti Jóltévő Asszonyi Egyesület első elnöknője. A társasági életben is szerepet vállalt, pesti szalonjában szépírókat, költőket fogadott. Saját társasélete mellett gyermekei társas(ági) kapcsolataira is figyelmet fordított mind vidéki, mind pesti tartózkodásaik során.

Míg az *Arany idők* első fele mindenekelőtt a család, az apa (az anyja) és a felmenők társadalmi és tudományos életben vállalt és betöltött helyével és szerepével, nevelésről vallott elveivel és azok részletes bemutatásával, a korszak különböző pedagógiai irányzataival és képviselőikkel foglalkozik, a kötet második fele elsősorban „Lati” nevelését, az őt körülvevő személyeket, valamint a természeti, épített és tárgyi környezetet állítja a középpontba. E fejezetekben gyakran feltűnnek személyes feljegyzései, naplóbejegyzései, a *Jegyzőkönyv*ben megörökített események és gondolatok is.

A Teleki családnak vidéken és Pesten is volt kastélya, palotája. Míg a sziráki kastély a családiasságot, a szabadabb, természetközeli életet kínál(hat)ja „Latzinak”, ahol a nevelője mellett sok időt töltött édesanyjával és a családtagjaival, a Szervita téri palota a reprezentációt, a szigorúbb és zártabb életmódot jelentette. A kötet mindkét környezetet bemutatja. A sziráki kastély ma is áll, és a látogató hozzátétőlegesen képet és benyomásokat szerezhet arról, hogy mit is láthatott a fiatal gróf, és milyen környezetben töltötte a napjait. A korabeli pesti Teleki-palotát azonban csak néhány, részben később, már az átalakítása után keletkezett írásos dokumentum vagy részleges ábrázolás alapján lehet – kikövetkeztethetően és olykor hiányosan – felvázolni. Mindkét környezet erősen hathatott „Latzira” és nevelődésére: a sziráki kastély dísztermének az ovidiusi *Átváltozások* néhány, olykor rémregénybe illő történetét megörökítő falfestményei, a régi bútorok, tárgyak, az ösök képei, a játékokra lehetőséget nyújtó kastélykert, valamint maga a táj, a séták, kirándulások helyszíne. Pesten mindent a(z épülő) város nyújtotta. A kötet bemutatja, hogy milyen épületeket láthatott a kisfiú a palota közvetlen környezetében, vagy akkor, amikor nevelőjével istentiszteletra vagy sétálni ment, milyen kirakatok előtt állhattak meg, milyen hangok, illatok és egyéb hatások érthették, kikkel találkozhattak, és ezek az alkalmak milyen lehetőséget biztosítottak a nevelőnek, hogy a különböző példákon keresztül való nevelés módszerét alkalmazza. Szó esik a különböző látogatásokról és vendégségekről is, a (gyermek)társaságokról, ismerősökről és barátokról, valamint a hosszabb-rövidebb utazásokról.

Önálló fejezetek és fejezetrészek foglalkoznak magával a szigorú értelemben vett tanulással (az időbeosztással, a különböző tananyagokkal és elvárásokkal, a pesti zene-, rajz- és tánctanárokkal) és a „magától való tanulásként” értelmezett olvasással. A gondos apa nemcsak azt írta elő, hogy mely (élő és holt) nyelvekben kell jártasságot szerezniük gyermekeinek, hanem azt is, hogy ezt milyen szinten és milyen módon kell megtenniük. Nem a konkrét megtanulandó anyagot írta elő, hanem a

nyelv elsajátításának módját: a gyermekek tanuljanak meg „beszélni, olvasni, érteni és írni”, azaz értelemmel használni a nyelvet. Az olvasásra (annak mikéntjére) nézve is adott utasításokat, és a nevelők az olvasási kedv felébresztésében és fenntartásában sikerrel járhattak, mert „Latzit” sokat és szívesen olvasott. A kötet bemutatja a kisfiú (időnként igen meglepő) olvasmányait, kitér a család különböző tagjainak gazdag könyvtáraitra, a gyermekek saját könyveire.

Szintén önálló fejezetek foglalkoznak a kötetben a színházzal és a (társas)játékokkal. A színházlátogatás mellett ők maguk is játszottak „színházadit” otthon, sőt, „Latzit” jelenetek írásával is próbálkoztak. A kisfiú (minden bizonnyal olvasmányélményei hatására is) naplójában is gyakran élt a párbeszédleírás módszerével, amikor saját magát Latziként nevezve, talán szóról szóra lejegyzett fontosnak vagy megörökítésre érdemesnek ítélt jeleneteket, szóváltásokat. A „színházadit” mellett a (társas)játék is fontos szerepet töltött be – elsősorban talán inkább a sziráki – mindennapokban. A *Jegyzőkönyv* számos játék nevét megörökítette, sőt, fiatal írója több játékot részletesen is lejegyzett (ami alapján beazonosítható, hogy a schneppfenthali intézet híres tanára, GutsMuths játékkönyvéből játszottak).

A vallásos és erkölcsi neveléssel külön-külön fejezet (is) foglalkozik. A *Tanácsadás* e témákkal kapcsolatos főbb kitételei mellett a Széna (ma Kálvin) téri akkor épülő református templom istentiszteleteiről, lelkészeiről és néhány prédikációjukról éppúgy szó esik, mint az erkölcsi nevelés főbb kérdéseiről. A Teleki családban a naplóír(at)ás „sokak által fontosnak tartott pedagógiai cél: az önellenőrzésre, önszemléltre szoktatás eszköze” volt. Az erkölcsi nevelést taglaló fejezetben hosszabb rész foglalkozik azokkal a hibákkal, amelyekért „Latzit” megdorgálták, vagy amelyekre naplójában ő maga is utalt, és amelyeket igyekezett javítani, elhagyni (sőt, arról is szó esik, hogy a nevelő egyes hibákról olykor szigorúbban és kizárólagosabban vélekedett, mint a *Tanácsadás* szerzője).

1823-ban Eröss Sándor – idő előtt – elhagyta a Teleki-házat. Az epilógus az ezt követő időszakot, mindenekelőtt Teleki László tanulmányait és európai körútját foglalja össze röviden a nagykorúságáig (1835) és az 1837-es erdélyi országgyűlésen való közéleti szerepvállalásáig.

Ha a recenziens a kötet részletesebb ismertetése után esetleg úgy is érezné, hogy legalább részben válaszolt az írása elején felvetett kérdésre, hogy mi(minden)ről szól a könyv, azzal még adós, hogy vajon kinek ajánlaná olvasásra és miért. S erre a kérdésre valóban egyetlen szóval tud válaszolni: bárkinek. Az *Arany idők* különböző „mélységben” olvasható, így a nevelés, a Teleki család vagy a korszak (művelődés)történetével hivatásszerűen foglalkozó szakember éppúgy találhat benne gondolatébresztő szempontokat, új megközelítésmódokat, korábban nem vizsgált forrásokat vagy régebbi következtetéseket módosító megállapításokat, mint az érdeklődő nagyközönség. A kötet végén található, könnyen használható (folyamatos számozású, de fejezetenként tagolt) gazdag jegyzetanyag az érdeklődés mértékétől függően nyújt még bővebb információkat, a bibliográfia pedig további tájékozási lehetőséget és olvasmányanyagot kínál. A névmutató és a már említett családfa az olvasás megkönnyítését szolgálja, a mottók lelőhelye és a képjegyzék pedig a (további) filológiai pontosságot. Végül a szerző köszönetet mond mindazoknak, akik a kilencéves kutatása és munkája során segítettek. S bár a köszönetnyilvánítások általában a befejezést előlegezik, e tekintetben a recenzió rendhagyó, mert a kötet kapcsán még néhány további kérdésről is érdemes szót ejteni.

A könyv forrásanyagának sokszínűségéről már esett szó, de érdemes kitérni a képi ábrázolás gazdagságára is. Az *Arany idők* illusztrációi között található metszet és festmény, árnykép és fénykép, kézirat és könyvcímnap, ex libris és hirdetés, alaprajz és tárgyfoto. A reprodukált kéziratok – legyen szó a szülők „Latzinak” szóló leveleiről vagy a kisfiú húgának írt köszöntőverséről – könnyen olvashatók, a portrék segítségével pedig „megismerhetők” a korszak nagy hatású nevelői, tanárai és a Teleki család egyes tagjai. A kötet egyik különlegessége is az illusztrációkhoz kapcsolódik, és egy hiányból született. A szerző az előszóban kitér rá, hogy a *Jegyzőkönyv* feljegyzéseinek vizsgálatakor „ihlető segítség” lett volna számára egy gyermekkori arckép Teleki Lászlóról. Ilyen azonban nem maradt fenn, ezért egy Párizsban készült ifjúkori dagerrotípiája nyomán König Frigyes festő és grafi-

kus megalkotta egyszerre fiktív és valós retrospektív gyermekportréját, a művészi arcikonstrukció folyamatának egyes állomásait is ábrázolva.

Részben szintén az illusztrációkhoz, részben már a kötet tervezéséhez kapcsolódik a könyv egy további rejtett érdekessége: az előzéklapon és az egyes fejezeteket jelző grafikai elemek visszatérő, csigákra emlékeztető, kihalt tengeri állatok, ammoniteszek megkövesedett maradványainak képe. Teleki László gyermekkorában gyűjtötte ezeket, halála után pedig gyászmenete a Magyar Nemzeti Múzeum főbejárata előtt indult, ahol a burkolat mészkőlapjaiban hasonló maradványok őrződtek meg.

E példából is látható, hogy a kötet több belső összefüggést, kapcsolódási pontot rejt. További szemléletes példa erre, hogy a gyermek „Latzi” irodalmi próbálkozásai közül *Az arany idő* című, latin költők hangját követő verse került a kötetbe, amely könnyen párhuzamba állítható az ifjú Teleki László másfél évtizeddel később, egykori nevelőjének írt levelében immár többes számban, ugyanígy az elmúlt (és vissza nem térő) idő emlékét idéző (és a kötet címét is adó) sorával: „[...a kegyeddeli levelezés... v]jsszaemlékeztet az ama szép viszonyokra melyek már megszűntek, legalább megváltoztak, s amaz arany időkre, melyekből semmi sem maradt meg, csak az emberek – ezekből is csupán egynémelyek”.

A kötet a címével éppúgy felkelti a leendő olvasó figyelmét, mint egyszerre visszafogott és elegáns megjelenésével. A könyv témájához, az elemzett korszakhoz és a szerző személyiségéhez egyaránt illő igényes tervezés Andorka Tímeát dicséri. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy munkája nemcsak esztétikai szempontból kiemelkedő (külön megemlítendő a tökéletes tördelés), hanem a tervező több gyakorlati(as) megoldása is segíti az olvasást. Ilyen például a szöveget könnyítő színes jegyzetszámok ötlete. Ez a színhasználat a többi mutatóra is jellemző, beleértve a bibliográfiát és a tartalomjegyzéket is.

Végül érdemes a könyv egy újabb, részben önálló, részben szervesen kapcsolódó különleges kiegészítésének ismertetésére is kitérnie recenzensnek.

Fábrí Anna a dhupla.hu digitális bölcsészeti platform munkatársai együttműködésével Teleki László 1796-ban írt és mindeddig kéziratban maradt *Tanácsadását* adja közre mind a szakma, mind az olvasók számára. A digitális szövegközlés az autográf kéziratot és modernizált átírását együtt teszi hozzáférhetővé (a párhuzamos olvasás lehetőségét többféleképp is biztosítva), így az érdeklődő egyszerre kap hiteles és könnyen olvasható változatot Teleki gróf munkájáról. A szövegközlést rövid életrajz egészíti ki, a megértést szómagyarázatok könnyítik, a kutatást és a (vissza)keresést pedig keresőprogram segíti. A 18. század végi szöveg egy 21. század eleji technikai megoldással, a könyv elején található QR-kód segítségével jut el az olvasóhoz.

Végezetül, összegzésként a recenzens az *Arany idők* kötet hátoldalán olvasható zárógondolatot idézve ajánlja Fábrí Anna kötetét az érdeklődők figyelmébe: „A szerző a több évtizedes tudósi-tanári munkája során felhalmozott árnyalt és gazdag korismeretét e különleges könyvben finom beleérző-ábrázoló írásmóddal nyújtja át olvasójának, egyszerre kínálva részletes elemzéseket, összegző értelmezéseket és mához szóló tanulságokat.”

DEDE FRANCISKA

Molnár Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1450–1554)*, Roma, Frati editori di Quaracchi, 2022 (Analecta Franciscana, XIX. Nova Series, Documenta et Studia, 7), XLIX. 773 p.

Monumentális kötet, önmagában is hatalmas érték. 510 oldal forrásszöveg, 189 oldalas német nyelvű bevezetés, táblázatok, mutatók és 37 oldalas, a korszak magyar királyságbeli obszerváns ferences provincia történetére vonatkozó szakirodalom-jegyzék (822 oldalas korpusz). Nagyon fontos, hogy a ferences

történetírás legfontosabb sorozatának részeként jelent meg, így a magyar ferencesekről szóló alapvető forrásoknak és magyar szakirodalomnak alkalom adódik arra, hogy a nemzetközi történettudományi térben is megjelenjen. Ennél azonban sokkal több az, amit kézbe vehetünk Molnár Antal új könyvével.

Indítsuk az értékelést messziről, Gragger Róbert „magyarságtudomány” definíciójától. Hungarológia minden, ami a magyarokról és Magyarországról tudományosan ellenőrzött információkat közöl lehetőleg valamilyen világnyelven. (A definíció egyrészt nagyon tág, másrészt szűkítő is, de most nem a hungarológia fogalmáról kell értekezni.) A kifejezést – ’Hungarologie’ – tudányszakként körülírni, definiálni és ezzel létrehozni az a tény is aktuálissá tette, hogy az első világháború után sok értelmiségi gondolta úgy, hogy a békediktátum azért is volt ilyen kegyetlen és igazságtalan, mert a világ semmit, vagy nagyon keveset tudott a magyarokról. Az éppen aktuális hatalom képviselői azt mondanak, amit akarnak, elhiszik az emberek. Az ország elszigetelődött, és nem csupán a nagypolitika értelmében és gazdaságilag, hanem – ahogy 2022-ben az orosz emberek – a magyar szakmák képviselői is. A győztes hatalmak értelmisége önnön objektivitásától és nagyszerűségétől már akkor is eltelve úgy látta, büntetni kell a magyar utcaseprőt, kőművest, tanárt, táncost, zenészt, mindenkit. Robert Gragger, az európai-magyar értelmiségi pedig arra gondolt, hogy alap kutatásokkal, ezek eredményeinek nem magyar nyelvű közlésével kortársai elé tárhatja az európai (nyugati keresztény) történelem és művelődés egységét, benne a magyarokét, mint annak szervezőit részéét. Befejezhetetlen munkát kezdett el, a halála óta eltelt időben a magyar, a magyarországi és az európai értelmiség aztán ugyanolyan kételyekkel vagy meggyőződéssel folytatta vagy nem folytatta ezt a tevékenységet. Klaniczay Tibor a 20. század hatvanas éveinek kezdetétől dolgozott azon, hogy meggyőzze a tudáspolitikai döntéshozóit arról, hogy nem elég a magyar ’zelum’ az előbb említett tevékenységben, szükségünk van a „kívülről látás” folytonos jelenlétére is.

Molnár Antal az elmúlt tizenöt évben folyamatosan dolgozott azon a kötetben, amely sok tekintetben meglepheti a nem magyar olvasottságú használóját éppen úgy, mint a „belső szemmel” olvasó magyart, sőt, a magyar egyháztörténet régóta kutatókat is. Főként a magamfajtaikat, hiszen a szocializáción olyan, hogy nem magától értetődő módon szembesülünk például a katolikus egyház egyetemes mivoltával. Sejtjük is, tudjuk is a történet egyes részleteit, de engem mindig meglep, ha az egyetemesség újabb rész története tárul fel előttem. A ferencesekről sok mindent tanultunk az iskoláinkban. Először is a ferences lelkiségről – megerősítve ismereteinket Franco Zeffirelli *Fratello sole, sorella luna* (avagy *Brother Sun, Sister Moon*, ha már anakronisztikusan angolul zengedeznek himnuszt Istennek a 13. századi Itáliában (számomra rombolva ezzel a lelkiségi hatást) *Napfivér, Holdnővér című* 1972-es filmjével. Aztán a rend tagjainak szociális érzékenységéről, egészen odáig elmenően, hogy a parasztfelkelés „ideológiai” háttérét adták (egyes interpretációkban), vagy hogy előreformációs vallásos attitűdöt terjesztettek. Ha valaki a 16–17. századi jezsuita forrásokkal is megismerkedik, akkor Ignatius követőinek véleménye is tisztán állhat előttünk: a ferencesek „Isten jámbor báránykái” – és tudásuk mélységét nem kis lenézéssel megsimogathatjuk buksijukat.

Most pedig kézbe vehetünk egy olyan dokumentumegyüttest, amely több szempontból másféle képet rajzol – és az előszóban Molnár Antal ezt világossá is teszi – a rendről, annak a magyar királyságbeli szerepéről. Az első forrástörténeti meglepetés az, hogy a magyar középkor iratpusztulása, amellyel, hogy minden kétséget kizáróan abban a mértékben létezett, ahogy a magyar szakirodalom többször leírta, mégsem olyan egysíkú okokra vezethető vissza, mint az oszmán török hódítás mentén zajló égetés, menekítés és elkallódás, a protestáns reformáció e szempontból pusztító hatása, vagy éppen a középkori papír- és főleg pergamenanyag gyakorlatias felhasználása (például könyvkötésre). A ferences tulajdonnéküliség ugyanis a renddel kapcsolatban olyan típusú iratok létrejöttét sem engedte, amelyet az emberek jellemzően inkább megőriztek az idők folyamán. Ezzel szemben éppen ez a ’formularium’-korpusz különleges helyet biztosít a rendnek a magyarországi hivatali írásbeliség történetében. Vagyis nem csupán a ferences könyvtárak története köti a rendet a magyar írásbeliség és könyv történetéhez. Már azért is említem a könyvtárak történetét, mert egyrészt jelentős számban

maradtak ránk olyan történelmi könyvanyagok, amelyek eredete a rendnek a Magyar Királyságba történt érkezése idejéig nyúlnak vissza. (A Molnár Antal által a bevezetőben felsoroltak mellett utalhatnánk a jelen kötettel egy időben megjelent mikházi és szárhegyi könyvtár rekonstrukciójára is.) Másrészt a ferences könyvanyag – pontosan a csupán használatra ('ad usum') történő „magához vétel” miatt – a legmobilabb állomány volt mindig a művelődés történetében. A rendtagok mozgásával együtt vándorolt rendhárról rendházra. A könyvek kéziratos bejegyzéseinek számbavételével tehát egy, az olvasáson túli történet is feltárul.

A Magyar Királyságból fennmaradt 'formularium'-ok története kutatásának klasszikusai – Bónis György, Valentiny Antal, Iványi Béla stb. –, vagy a mai kutatók – Szovák Kornél, Bogdándi Zsolt, Fazekas István stb. – számára sem volt magától értetődő a 19. század óta ismert és kutatott ferences kódexekben leírt oklevélmintákat beilleszteni a hivatali írásbeliség történetébe. Molnár Antal alapvető felfedezése, hogy a historiográfiai és az irodalomtörténeti kutatások részeként többször felbukkanó *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Bosnae et Hungariae* című összefoglalás – Toldy Ferenc-től Keveházi Katalin-ig és Kertész Balázs-ig dolgoztak kiadásán – nem csupán (és főleg nem), az 'ars historica' szabályai szerint szerkesztett – és így kutatók számára – mű, hanem egy rendkormányzati szempontú, önazonosságot kereső és identitást formáló szöveg. A keletkezéstörténet megértéséhez pedig nem a Magyar Királyságra vonatkozó történeti kutatásával kell kezdeni a munkát. *Íme* a külső szempont fontossága, és a nem magába forduló mélymagyar történetírás jelentősége – és a katolikus egyház egyetemessége. Molnár Antal megtalálta azt a csakis a rend európai történetéből megérthető kulcsot, amelyre – egy hármastipológiát alkotva – felfűzte a ferences írásbeliség emlékeit (már a 15–16. századra vonatkozóan). Ezek szerint a rendkormányzati művek három csoportja: (1) az atyai és az újlaki konstitúciók és az ezeket kísérő jogi iratok, iratminták; (2) rendi krónika, pápai bullák, privilégiumok, formulagyűjtemények és más irattípusok; (3) pasztorális és teológiai kéziratok. A közös nézőpontból – rendkormányzat – ezek után elemezte a fennmaradt nagyobb irategyütteseket. Furcsa is ez a nézőpont, legalább az olyan esetben, amely szövegeket például par excellence irodalomtörténetinek tudunk. Ilyen például Pécsváradi Gábor/Farnádi Miklós jeruzsálemi utazása. Az irodalomtörténet-írásban lezajlott vita a szerzői affiliációról végül letisztult, két különálló szövegről és alkotójukról tudunk. A tényleges helyére azonban most kerültek Molnár Antal bevezetésében: ő a használati irodalom ('Gebrauchsliteratur') körébe utalja a szöveget, a Szentföldre utazó szerzetesek és más hívek számára írt vezető, írásműminták (hiszen két szövegről van szó).

A bevezetés nagyobb része azonban a ferences formuláskönyvek történeti összefoglalása és filológiai bemutatása. Itt is az európai történettel kezdte mondandóját a szerző, hiszen ezek ismerete nélkül a magyarországi formuláriumok még a hordozókötetek egyéb szövegeitől is nehezen elválaszthatók. A történet tanulságai közt – ismerve és tételezve a szerző szakirodalmi múltját – külön érdekesség az az egyik konklúzió, hogy a jezsuita 'formula scribendi' (a hatékony rendkormányzás és az akár külső hatalomgyakorlásának alapja) is a ferences rend által kialakított vertikális és horizontális kommunikációra épülő adminisztratív kultúrára vezethető vissza.

A szerző valamennyi számba vehető kódex, illetve kötet (néhányik részben nyomtatvány) mikrofilológiai elemzésével kezdi a történetet. Sorra veszi, illetve elválasztja a kötetek tartalmi egységeit, elkülöníti a különböző másoló kezeket egymástól. Ennek mentén kötetenként is megismerhetjük a ferences historiográfia egyes szerzőit, kutatási szempontjaikat, vagyis egy ferences rendtörténetírás-történetet is kézben tartunk. Molnár Antal nem mondja ugyan ki, de azt gondolom, hogy az a tény, hogy a 20. század utolsó harmadának reneszánsz- és korajútkor-kutatása jelentősen az irodalomtörténeti szempontok szerinti elemzések felé billent, részben magyarázza azt is, miért nem tudtak a „ferences krónika” kutatói önmaguk számára is megnyugtató eredményre jutni annak kiadásában. Kritikai igényű kiadásában (hiszen Toldy Ferenc kiadásváltozata ismert volt) hiányzott a belső rendtörténeti szempont, ahogy a hivatalitörténeti is. A történész-egyház-történész-filológus (a sorrend fontos) szerző minden egyes szövegkorpusz keletkezéstörténetét is megrajzolja, és miután

ezt megtette, csak ezek után tér egy szintézis megalkotására. Ennek részei: *A formulagyűjtemények összetétele, forrásai, spirituális és kulturális kontextusa – A magyarországi ferences obszervancia regionális súlypontjai a 16. század elején – Obszerváns ferences kormányzat: identitás és mobilitás – Gazdálkodás, anyagi javak, építkezések – A 16. század elejének kihívásai: parasztháború, dinasztikus háború, oszmán hódítás és reformáció.*

Módszerében talán fordított, mint Lukács László gondolamenete a magyar jezsuiták törekvéseinek bemutatásakor, nevezetesen az önálló magyar rendtartomány megalapításának kísérletei, az alapítás szándéka mögött meghúzódó identitáskeresés és belső konfliktusok. A jezsuita történész maga is egész életét a rendben, annak levéltárában és a rend történetének kutatásával eltöltve fogalmazott meg egy koncepciót – nyilván nem függetlenül forrásismeretétől –, és ezt úgy formálta egy forrásgyűjteménnyel együtt megjelenő monográfiává, hogy a koncepcióhoz válogatta a forrásait (más forrásokat másutt adott közre, abban a könyvben megírta a koncepciót, és alátámasztotta egy szövegválogatással). Molnár Antal elénk tárja a teljes korpuszt, nem válogat, a 878 dokumentum a lehető legkülönbélebb témájú. Mellé helyezi a többször említett „ferences krónika” szövegélményét, illetve részletesen bemutatja a formulásleveleken kívüli textusokat (például a rendi kormányzás vitaanyagául is szolgáló nyomtatott könyveket). A terjedelmes bevezetésben pedig úgy elemzi a teljes szövegegyüttest, hogy követhetjük, miként jutott el addig a konklúzióig, hogy az 1517-ben létrejött magyar obszerváns ferences rendtartomány megalakulása egy évszázados identitáskeresési folyamat lezárulása is volt egyben.

A szerző (Molnár Antal) nem engedheti meg magának azt, amit egy könyvismertetés írója. Elgondolkodni arról, „mi lett volna” a Magyar Királyság művelődéstörténetében, ha nincsen oszmán-török hódoltság. Megdöbbenő grafikont is közöl ugyanis a ferences rendházak és rendtagok számának alakulásáról 1500 és 1561 között: 1523-ig a házak és a szerzetesek száma is állandó, 70 ház, 1472 szerzetes. 1561-ben ezek a számok: 13 ház 113 szerzetessel. És minden változás akkor következett be, amikor az említett identitáskeresés folyamatában a ferences közösség tagjai az európai értelmiséget napi szinten foglalkoztató kérdések körüli vitákban naprakész volt. Molnár Antal a formuláriumok forrásértékének egyik apró, de fontos részletét jól eltalált kifejezéssel, „az ügyintézés hétköznapijai” (‘Velwaltungsaltag’) illeti. Ennek elemzése közben azonban az eszme-, és irodalomtörténészekre rápirító módon bemutatja ugyanezen közösség tagjainak eszmei hétköznapijait is. Az én olvasatomban a könyvnek ez a tanulsága legalább olyan fontos, mint az egyéb, az alábbiakban röviden említendő eredmények.

A szerzetesi humanizmus kérdésköre hosszú ideje jelen van az európai szakirodalomban, így a magyarban is. Legfeljebb másként hívták – ahogy például a személyes kapcsolatok történetének forrásait nem hívták kapcsolatháló-kutatásnak, de mindig is volt – és a magyar szakírók nem követték az éppen divatozó nemzetközi szakkifejezések használatát. Molnár Antal mostani könyve alapjaiban erősíti meg azt a képet, miszerint a humanizmus és a lelkiismereti mozgalmak egymást erősítő jelleggel bírtak, és távolról sem zárják ki egymást. A kegyes humanisták (‘fromme Humanisten’) és a humanista szerzetesek egy időben éltek, törekvéseikben számos közös vonás igazolható. Ezt támasztotta alá eddig az olvasás története, a könyvtártörténet, számos filológiai tudományterület, a szerzetesek írásképének változásai, és most, Molnár Antal könyvében, a hivatali írásbeliség története is. A két-fajta értelmiségi attitűd aránya földrajzi területenként, kulturális csoportonként (népünként), de főleg egyénenként más és más lehet, de a 15–16. században mindenképpen meghatározta a művelődéstörténet jellegét, majd a vallás-, de főként egyháztörténeti valóságot. (Csak zárójeles megjegyzésként, kiegészítésként jegyzem meg, hogy a Molnár által alaposan elemzett *Firmamenta* – Bonifacius de Ceva – ugyan valóban nincsen a szerzetesi könyvtárainkban a korban, de a magyar *Corpus Juris* egyik megalapozójának, Mossóczy Zakariásnak a könyvgyűjteményében igen.)

Bonifacius de Ceva szerepe a magyarországi humanizmus történetében nem ismeretlen. Várdai Balázs vagy éppen Gosztonyi Péter is kapcsolatban állt vele. Igaz, általában a párizsi Collège de

Navarre szerepét hangsúlyoztuk, Bonifacius és Jacobus Stapulensis barátságát, együttes hatásukat. Most Molnár Antal tanulmánya összefoglalót ad arról a szakirodalomról és a mögötte álló történetről, amely a ferences renden belüli identitáskeresés és a rendkormányzati modellek összefüggéseit mutatja be. Csak erős személyiségek közt kellett választaniuk, vagy a nyugati keresztény vallási és hitbéli megközelítések, illetve hitgyakorlati formák közt? A protestáns reformáció sikere megmutatta, hogy utóbbiról volt és van szó. Molnár a szerzetesi humanizmus kérdéséről kifejezetten csak Nádasdi Bálint életútja kapcsán értekezik – az ún. Nádasdi-*omniarium* kapcsán –, amely életút egyik szakasza ugyancsak Párizsban (igaz, a Collège Royal hallgatójaként) játszódik. Az a gondolat, amely a rendkormányzati iratok kapcsán is felveti az 'eloquentia' és a 'fides' összefüggéseit – és Nádasdi ezt teszi –, nem maradhat áthallás nélkül Philipp Melanchthon és Johann Sturm irányába. És a korban is volt áthallás! A leuveni 'eloquentia'-tanítás és az *Academia Sturmiana* más és más módszert követett (ahogy a wittenbergi is), de alapvetően a sturmi mondat szellemisége – „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum” – állt mindegyik háttérében. Amiről azt tanultuk, hogy ez a protestantizmus egyik lényege, a „tudott hit” – aztán most Molnár Antal tollából egy ferences kapcsán hasonlókát olvashatunk. Az egész jelenség művészettörténeti vonatkozásai – például a nyírbátori Madonna – pontosan ezt a szellemiséget mutatják. A Báthori András által készített (ő volt Nádasdi patrónusa is), a nyírbátori Boldogságos Szűz kápolnában elhelyezett – nem a falba épített – dombormű a legfrissebb szakíró (Németh Péter) szerint olyan, amelynek felirata „szövege elárulja, hogy az alkotás intim helyen – véleményem szerint a kápolnában lévő oltár felett – köszöntötte a belépőt. Tehát a bensőséges vallásosság színhelye volt domborművünk őrzési helye.” Vagyis a reneszánsz mű lelkisége is modern, igen: modern módon középkorias.

De nem ez az egyetlen kérdés Molnár Antal előszavában, végső soron a forráskötet tanulságai közt, amelyről régóta folyik szakirodalmi vita. Reneszánsz- és humanizmus-képünkbe az elmúlt fél évszázadban nem fért bele annak mély vallásossága. Nem csupán azért, mert Kardos Tibor huszitizmuskönyve, vagy Szűcs Jenőnek a parasztfelkelés és a ferences ideológia kapcsolatát középpontba állító elmélete mai szemmel nézve nem volt kellőképpen finoman megfogalmazott, hanem talán azért is, mert tudtuk – legalább éreztük –, hogy a másik egyszerűsítő kép az, amit a mai sokak által előtérbe helyezett nyugat-európai szerzők is azt sugallanak: Európa nem kötődik a hithez, a keresztény valláshoz. Így lesz Johann Gutenberg vagy Rotterdami Erasmus a laikus – és persze nyitott, befogadó – társadalom élharcosa, Martin Luther pedig a laikus társadalmi elméletek előfutára. Aztán íme, egy magyar kutató kiad egy látszólag unalmas rendkormányzati 'formula'-gyűjteményt, és kiderül, hogy a 21. század legfontosabb kérdéseire reflektáló szövegegyüttessel állunk szemben. Csak figyelmesen kell olvasni Molnár Antal monumentális előszavát, például a szerzetesi kancelláriai gyakorlat és a vallásos irodalom közti összefüggésekről. Vagy a buzdító levelek és 'sermo'-vázlatok tartalmi és – és ez hangsúlyosan fontos – stilisztikai összefüggéseiről. Molnár ugyan nem veti fel a kérdést, de ha arról beszélünk, hogy a ferences latin művek közérthetősége Nicolaus de Lyra bibliamagyarázatairól Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédgyűjteményéig mennyire szembetűnő, akkor a rendkormányzati iratok stilisztikai követelményrendszere rögtön egy másik kulturális dimenzióba helyeződik. Ha pedig ez utóbbiakban a ferences lelkiségi hagyomány ötvöződött a humanista lelkiséggel és a humanista tudással, a humanista formavilággal, akkor valóban előttünk áll a szerzetesi – ezúttal ferences – humanizmus egy magyarországi példája. Amit fontos a karthauzi vagy a bencés szerzetesi humanizmus jelenségei mellé helyeznünk.